

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Матвеева Л. Г.

Необхідність системного правового аналізу правосвідомості в контексті проблем перехідного періоду розвитку сучасного суспільства з особливою гостротою проявляється в сучасний період. У своєму розвитку правосвідомість проходить певний історичний шлях. На формування правосвідомості впливають різні фактори, соціальні, економічні, політичні, зокрема й ідеологічні - політичні та правові теорії, партійні програми, моральні системи, релігія тощо. У кризові моменти історії, у ситуаціях історичного вибору суспільна правосвідомість стає одним з домінуючих чинників політичного процесу. Тому особливої актуальності набуває правовий аналіз переломних подій історії, за допомогою якого здійснюється дослідження правосвідомості, правових цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства в умовах перехідного суспільства.

Перехідне суспільство постає як необхідний етап у розвитку кожної спільноти з прогресивним типом розвитку, передусім європейських. Сучасний перехідний процес, що переживає Україна й більшість постсоціалістичних країн, одержав назву трансформації, оскільки він зачіпає весь спектр суспільного життя, політичну, економічну й соціальну структури, духовне життя, правову сферу, сферу державного управління й державного будівництва. Історичний досвід свідчить, що найбільш динамічною формою суспільної, політичної та правової транзитивності виступає революція.

Канадський політолог українського походження Т. Кузьо розробив моделі сучасної транзиції від колоніалізму, авторитаризму, тоталітаризму - до сучасного суспільства. На його думку, Латинська Америка та Південна Європа, Польща, Угорщина й Чеська республіка потребували подвійного переходу (до демократії та ринкової економіки), решта країн Центрально-східної Європи - потрійного переходу (до демократії, ринкової економіки та незалежної державності), колишню Югославія, СРСР та Словаччина - четвертого переходу (до демократії, ринкової економіки, національної незалежності та модерної політичної нації) [3]. Погоджуючись з висновками Т. Кузьо, зазначимо, що всі визначені ним напрями переходу так чи інакше пов'язані зі змінами в праві, правовій системі, правосвідомості та правовій культурі транзитивного суспільства.

Суспільна правосвідомість як центральний елемент правової культури суспільства, що пов'язує норми права й правову поведінку суб'єктів права, відіграє виключну роль для успішності транзитивного проекту. Саме вона виступає рушійною силою необхідних для суспільства перетворень, що й було підтверджено історією успішних транзицій західного суспільства (так, величезне значення для перетворень у революційній Франції кінця XVIII століття мали конституційні ідеї, вироблені Просвітництвом, а для американського державницького проекту - «батьки-засновники» США, переважна більшість яких була юристами і, відповідно, носіями передової правосвідомості). Не можна не погодитись з висновком М.М. Цимбалюка, що в перехідний період розвитку українського суспільства правосвідомість має для країни доленосний характер, допомагає визначитись у стратегії її розвитку;

© Л.Г. Матвеева, 2013

це засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, державою, а через них - з економікою, політикою, культурою, побутом тощо [10, 8].

Майже одноставним твердженням у дослідженнях транзитивних суспільств є констатація розколотості суспільної свідомості, наростання нігілістичних настроїв, наявність конфлікту цінностей. Так, найважливішими видами конфліктів цінностей у східноєвропейських країнах дослідники називають: конфлікт між свободою й рівністю, справедливістю та нерівністю, між колективізмом і індивідуалізмом, ксенофобією та відкритістю до світу, демократією та авторитарністю, прагненням до суспільної власності й орієнтацією до приватної власності [8, 169]. Як уявляється, такі ознаки властиві й правосвідомості транзитивного суспільства.

Так, аналіз соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова й Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, показує, що правосвідомість українського суспільства поєднує риси, властиві свідомості радянських часів (превалювання колективістських настроїв і пріоритету соціальних прав у системі цінностей) та риси західної ліберальної правосвідомості (пріоритет свободи особистості). Так, на питання «Що важливіше: свобода чи добробут?» (весна 2012 р.) 30,2 % респондентів обрали відповідь: «Важливими є і свобода, і достаток, однак в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав і громадянських свобод». 37,3 % обрали відповідь: «Важливими є і свобода, і достаток, однак заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі». І 32,5 % не приєдналися до жодного варіанту відповіді [6].

Значною є розбіжність у ранжуванні правових цінностей залежно від регіону держави, що підтверджує правильність висновку О.Ф. Скаун про наявність регіональної правосвідомості [9]. Так, соціологічним опитуванням, проведеним зимою 2007 р., мешканці Заходу країни на перше місце серед прав людини поставили базові права особистості, тоді як мешканці Півдня на перше місце поставили соціальні й економічні права. Цікаво, що політичні права виявилися однаково малозначущими для всіх українців. На перше місце їх поставили щонайбільше 3,9 % респондентів [7].

Як уявляється, правосвідомість українського суспільства є індикатором невисокого ступеню готовності до революційних проривів у переході від соціалістичного феодалізму до демократичного суспільства з ринковою економікою й правовою державою. Значною мірою це пояснює гальмування реформ в Україні й наявність значних перешкод на шляху до євроінтеграції.

Революція як гранично насичена політичними подіями доба, а ще більше її політичні, соціальні правові наслідки для своєї країни й подеколи для всього людства, є однією з тих проблем, над якими завжди будуть замислюватися історики. Зазвичай історико-правовому аналізу підлягають правові акти, прийняті в ході революції. Між тим, як уявляється, не менш важливим для осягнення історико-правової реальності є дослідження змін, які відбувались у суспільній правосвідомості. Вітчизняна

історико-правова наука володіє прекрасними прикладами таких досліджень.

Робочою гіпотезою дослідження є теза про більшу, у порівнянні з іншими проявами правового життя революційної доби, консервативність і стійкість стереотипів масової правосвідомості. Особливо це стосується правосвідомості селянської маси, яка абсолютно чисельно переважає в період переходу до індустріального суспільства. У своєму дослідженні селянської правосвідомості доби 1917-1923 рр. О.М. Атоян зазначає, що свідомість селян повільно розпізнавала нові символи правової реальності, що змінювалась на їх очах. Їм були більш зрозумілі колишні символи - станіно-феодально-релігійного гатунку [1, 461]. Як уявляється, цей висновок можна поширити й на історію інших суспільних транзицій.

Як приклад, ми візьмемо трансформацію одного сегменту суспільної правосвідомості революційної доби, а саме монархічні погляди французького та російського суспільства, відповідно, кінця XVIII та першої чверті XX століття.

Порівняння двох революцій - Великої Французької революції й Російської революції 1917 року - є однією з традицій історичної й меншою мірою історико-правової науки. Початок тому поклали більшовики, зокрема В.І. Ульянов (Ленін), який не без гордості порівнював більшовицьку партію та яacobінців [4, 373-375]. Свого часу таке, хоча й протилежне більшовицькій версії за висновками, співставлення зробив видатний російській правознавець І.О. Ільїн [2].

На думку І.О. Ільїна, рисами монархічної правосвідомості є: персоналізація державної влади й відчуття єдності монарха та народу, релігійна природа й провіденціалізм, ірраціонально-інтуїтивне сприйняття життя й політики, патріархальність, становість і консерватизм. Не сприймаючи аполітизацію монархічного ладу в цього мислителя, відмітимо справедливості вказаних ним рис масової правосвідомості революційного суспільства як у Франції, так і в Росії.

Одним з поширених уявлень про Французьку революцію є те, що вона була спрямована проти «старого порядку», центральним елементом якого виступала абсолютистська монархія. Але, як справедливо зазначає російський історик О.В. Чудинов, уявлення про «самодержавний деспотизм» монархії Старого порядку було лише одним з міфів доби Революції. Влада короля була «абсолютною» лише в принципі, у теорії, але аж ніяк не в реальності. Історично у Франції склалася практика поділу влади всередині системи традиційних державних інститутів. Так, значну роль у судовій контрольній і навіть виконавчій владі грали парламенти. Хоча всі державні інститути Франції історично отримали свої повноваження від короля як єдиного носія влади, з часом деякі з них домоглися практично повної незалежності від корони й отримали можливість дуже ефективно протидіяти її політиці [11].

Як наслідок, у суспільній правосвідомості французів монархія не сприймалась як явище, що мало виключно негативне забарвлення: негатив був спрямований не на монархію як таку, а на конкретні персони короля й окремих членів його сім'ї (особливо в цьому відзначилася королева Марія-Антуанетта, якій приписувалися всі відомі гріхи та вади).

Як уявляється, такі події Французької революції, як вбивство Марата, неоднозначне й не однозначне голосування за смертну кару для короля Людовіка XVI, Вандейська повстання з промовистими роялістськими гаслами, нарешті, феномен відновлення монархії Наполеоном і

харизматичність його особи, що відчувається у правосвідомості французів і досі, показують, що докорінного зламу монархічних стереотипів масової правосвідомості у французькому суспільстві наприкінці XVIII століття не відбулось. Не в останню чергу це було зумовлено складом населення, в якому абсолютно переважали селяни. Революційна правосвідомість була представлена лише мешканцями великих міст, ключову роль серед яких, зрозуміло, відігравав Париж. Саме селянська консервативна правосвідомість, налаштована на відтворення звичних правових параметрів життя й зумовила відродження монархічної форми правління, яка з невеликими перервами протрималась у Франції ще майже сто років, завершившись Другою імперією Наполеона III. Роялістська течія в суспільному житті Франції існує й зараз, про що свідчить хоча би висування роялістами свого претендента на президентських виборах 2012 р. [5].

Чи є таким проявам монархізму аналогії в Російській революції? На перший погляд, ні. Більше того, висновку про збереження монархічних елементів правосвідомості нібито суперечать такі широко відомі факти й події, як республіканізм «білого руху» й розправа з царською сім'єю, вчинена пересічними громадянами, хоча й за наказами більшовицького керівництва. Але сприймаючи революцію як громадянську війну між республіканцями, якими були більшовики та більшість їх політичних супротивників, ми забуваємо про монархічні проекти під час революції, очолювані Карлом Маннергеймом, Павлом Скоропадським і Миколою Юденичем. Вони користувалися певною підтримкою населення і їх нереалізація не в останню чергу була зумовлена спрямуванням масової правосвідомості в інше псевдомонархічне, вождистське річище. В особах Леніна, Троцького, інших знакових фігур революційної доби, і особливо у фігурі Сталіна, було втілено суспільне очікування в патерналізмі державної влади, але без відродження монархічного проекту. Інакше кажучи, стійкість монархічної правосвідомості в революційній Росії виявилася набагато меншою, що, на нашу думку, зумовлено, серед іншого, також сприйняттям революційної немонархічної правосвідомості принаймні частиною селянства. В усякому разі історія Російської революції не знає селянських монархічних рухів, подібних до Вандейського вунту.

Правосвідомість здійснює зворотний вплив на суспільні відносини, виступає як активна сила, здатна впливати на процеси соціальних змін, прискорювати або гальмувати їх. Наприклад, у перші роки радянської влади революціонери вважали, що з минулим покінчено назавжди. Значить, всякі юридичні традиції й все минуле в області юриспруденції було перекреслено, також і старі закони. Була висунута теорія, що революційна правосвідомість має здатна зрозуміти соціальні потреби значно краще, ніж будь-хто інший. А життя показало, що це не так: довгі роки в нашій країні панували свавілля й беззаконня. І навпаки, ті країни, в яких є багаті правові традиції, високий рівень правосвідомості й правової культури, можуть служити прикладом розвинутого механізму правового регулювання, стабільності суспільства, поваги людини та її гідності.

У підсумку зазначимо, що історичний досвід перехідних суспільств і трансформацій їхніх правових систем є актуальним і для наших днів. Не в останню чергу реформування українського суспільства, зокрема його правової системи, гальмується консервативною правосвідомістю, в якій є стійкі стереотипи поведінки,

вироблені псевдосоціалістичною правовою системою за часи Радянського Союзу.

Література

1. Атоян О.Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917-1921 годов (на примере анархо-махновщины): монография. - Луганск: РИО ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2010. - 600 с.

2. Ильин И.А. О монархии и республике // [Электронный ресурс] Режим доступа - http://www.rus-sky.com/gosudarstvo/ilin/ilin_lmr.htm

3. Kuzio T. Transition in Post - Communist States i: Triple or Quadruple // Pilitics. - 2001. - Vol. 21 (3). - P. 174.

4. Ленин В.И. Можно ли напугать рабочий класс «якобинством»? // В.И. Ленин Полн. собр. соч. - Т. 32. - С. 373-375.

5. Монархист [Электронный ресурс]: интернет-издание. - 2011. - 23 сент.

6. Режимы доступа до даних - <http://www.Razumkov.Org.ua/ukr/poll.php?poll-id=611>.

7. Режимы доступа до даних - <http://www.Razumkov.Org.ua/ukr/poll.php?poll-id=199>.

8. Резанова Н.О. Ціннісно-культурні конфлікти в транзитивному соціальному просторі / Н.О. Резанова // Гуманітарний вісник ЗДІА. - 2011. - № 44. - С. 167-171.

9. Скакун О.Ф. Региональное правосознание / О.Ф. Скакун // Региональні аспекти історико-правових досліджень: матеріали XVII міжн. історико-правової кон.; 31 травня - 3 червня 2007 р. - Донецьк, 2008. - С. 18-31.

10. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М.М. Цимбалюк. - К., 2003. - С. 8.

11. Чудинов А.В. Смена вех: 200-летие Революции и российская историография / А.В. Чудинов // Французский ежегодник 2000: 200 лет Французской революции 1789-1799 гг.: Итоги юбилея. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. - С. 5-23.

Матвеева Л. Г.

Надійшла до редакції: 22.05.2013

УДК 351.74

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ ЕКСТРЕМІЗМУ ЯК НАПРЯМОК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Рудой К. М.

Протягом останнього десятиліття у світовій політиці відбулися значні зміни, що призвели до концептуального перегляду способів і засобів забезпечення міжнародної безпеки. Передусім йдеться про склад, зв'язки, динаміку й масштабність загроз як на національному, так і на міжнародному рівні. Поява екстремізму й необхідність побудови відповідної стратегії реагування стало викликом для європейської безпекової політики.

Вивченню екстремізму як суспільно-політичного явища та його основних рис присвячено праці А. Бартолі, Р. Вінтроба, М. Дзлієва, В. Ігнатова, Е. Іздадуста, П. Колемана, В. Ліпкана, Д. Ольшанського, А. Павлінова, В. Пластуна. Визначенням політичного екстремізму, його типології та джерел виникнення займалися О. Бабкіна, У. Бейкс, Н. Боббіо, Л. Вілкокс, А. Грачов, Б. Дем'яненко, В. Ковальов, Л. Маєвська, М. Макаров, І. Морозов, В. Остроухов, А. Піджаков, Б. Петренко, І. Сазонов, К.-Е. Саймонсен. У роботах К. Арзхеймера, В. Віпермана, Л. Марча, Ж. Мінка, Л. Неймаєра, Л. Ренсманна, А. Умландта, Х. Функе подана загальна характеристика проявів політичного екстремізму в Західній Європі.

У країнах Західної Європи та Америці за піввікову історію боротьби з екстремізмом суспільство дійшло згоди з питання необхідності обов'язкової участі держави в процесі протидії екстремізму. Міжнародне співтовариство заперечує екстремізм і тероризм як засоби досягнення політичних цілей, а боротьба з цими явищами проголошена ООН одним з пріоритетних завдань своєї діяльності. Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом (2001) визначає екстремізм як «будь-яке діяння, направлене на насильницьке захоплення влади чи насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного устрою держави, а також на насильницьке посягання на громадську безпеку, зокрема, організація в цих цілях незаконних збройних формувань або участь в

© К.М. Рудой, 2013

них, і за які передбачається покарання відповідно до національного законодавства Сторін» [11]. ПАРЄ (2003 р.) визначає екстремізм як «форму політичної діяльності, яка явно чи приховано заперечує принципи парламентської демократії й базується на ідеології та практиці нетерпимості, відчуження, ксенофобії, антисемітизму й ультра-націоналізму». У цьому визначенні екстремізм виступає як політична течія, а не діяльність.

Згідно з аналізом зарубіжного кримінального законодавства вищі органи державної влади на рівні національного законодавства встановлюють кримінально-правові заборони на екстремістську діяльність, передбачаючи вкрай суворі покарання за вчинення відповідних діянь.

У ряді зарубіжних країн законодавчі норми про боротьбу з екстремізмом мають конституційний статус. Наприклад, у ст. 104 Кримінального кодексу Китайської Народної Республіки за організацію, планування й практичну участь у збройному заколоті або бунті, здійснених захисниками або особами, які скоїли тяжкі злочини, встановлено безстрокове покарання [4].

Кримінальний кодекс Японії в главі 2 «Злочини, пов'язані з внутрішнім повстанням» встановлює відповідальність для осіб, які вчинили бунтівні дії з метою повалення уряду або відторгнення японської території й іншого посягання на Конституцію Японії (ст. 77), що здійснили приготування чи змову для вчинення внутрішнього повстання (ст. 78). Винні караються смертельною стратою або безстроковим тюремним ув'язненням, а особи, які входили до повстання або керували натовпом, - безстроковим тюремним ув'язненням або тюремним ув'язненням на строк не нижче трьох років [3].

У Конституції Японії як засіб боротьби з екстремізмом прописана заборона на дискримінацію з економічних, політичних ознак, а також соціального стану, расової приналежності, релігії. Одночасно

ШВЕДНОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС